

Schuldig landschap

Saskia van der Linden

vo

‘Daar stond pater B. tegenover die een schat was. Eerlijk, geestig, scherp en zo nodig meedogenloos. Hij gaf tekenen en kunstgeschiedenis en maakte de kachel aan met onze Mariakaakjesideeën over beeldende kunst. Hij kon je om jezelf doen lachen. Hij leidde je in een vraag en antwoordspel naar een punt waarop je je vreselijk betrappt zou moeten voelen, maar hij lachte je nooit uit. Integendeel, hij feliciteerde je met de zojuist geloosde ballast. [...] omdat hij mij iets doms afnam en daar iets geestigs voor teruggaf.’

Dit citaat is afkomstig uit *Letter&Geest* met als thema *Helden* en stond in *Trouw* van zaterdag 18 augustus. Het betreft een interview met *Bert Keizer*.

Wat vertelt Bert Keizer ons hier? Dat er fantastische leraren zijn en natuurlijk dat kunstgeschiedenis het leukste vak is. Want kunst doet je anders naar de wereld kijken. Nooit eerder heb ik dit zo sterk ervaren als bij de confrontatie met het werk van *Armando*. Soms word ik er stil van, soms verrast, en dan weer wil ik iedereen enthousiast wijzen op wat ik in zijn werk zie. In elk geval is voor mij een boom nooit meer gewoon een boom, een plek gewoon een plek. Als je blik zo verrijkt kan worden door kunst, zou je dit dan niet willen delen met je leerlingen, met de jonge mensen van deze tijd? Kijken met jonge mensen, kunstbeschouwen dus. Kunstbeschouwen in de zin van de juiste vragen stellen zoals pater B. dat deed met Keizer. Want dat vind ik zo heerlijk aan al dat *Nieuwe leren*, zo verguisd in elk krantenartikel, het is een - heel - oud leren. Als ik de critici van het Nieuwe leren beluister, vraag ik me namelijk af: die fantastische, ouderwetse docenten waar zij het over hebben, die docenten ‘die het vak nog beheersten’ en die ervoor zorgden dat ‘het publiek aan hun lippen hing’, waren dat instructeurs die hun leerlingen klassikaal leerden kennis te reproduceren? Waren dat grote vaten met pasklare feitenkennis en eenduidige antwoorden? Nee natuurlijk niet, dat waren mensen die hun kijk, hun vragen met je deelden en daarmee jouw ogen openden voor alles wat er te zien, te lezen en beluisteren, te voelen en beleven valt. En daarmee verbreedden zij keer op keer jouw kijk op de wereld. Ze openden je ogen en prikkelden om de wereld te onderzoeken, desnoods, als dat er toen geweest was, met behulp van het gruwel internet.

Mijn held is niet pater B., maar *Armando* (1929), Nederlands dichter, schrijver, beeldend kunstenaar en musicus. Hij gaat geen didactisch vraaggesprek aan, maar schrijft, spreekt, schildert en tekent op een manier die steeds verbaast. Met verbluffende eenvoud en kracht associeert hij zaken met elkaar op een manier waardoor diezelfde zaken er voor mij altijd anders uitkomen dan ze voorheen waren.

Ik pak een willekeurig boek van hem uit de kast, de titel luidt: *Schoonheid is niet plus*. Leg mij uit waarom ik, en velen met mij, van zo'n titel opgetogen raken, zowel met een schaterlach als met ontroering. Leg het me uit. Of een ander voorbeeld: *Schuldig landschap*. Hoe belachelijk is die combinatie? Natuur is immers mooi en altijd kwetsbaar; in elk geval onschuldig. Schuldig lijkt belachelijk. De vele mensen die op het begrip ‘schuldig landschap’ doorborduren - van schilderijen tot en met geschiedenislessen: de voorbeelden zijn op internet te vinden - gaan in op zaken waar deze twee begrippen naar verwijzen. De schuld, schuldgevoel, de Tweede Wereldoorlog, goed en kwaad, dader en slachtoffer en de afwezigheid van de getuigenis van het landschap.

Mij gaat het om wat Armando doet. Hij kiest twee woorden, combineert juist die woorden. Niet in de betekenis van de woorden maar in de combinatie van de woorden ligt de waarde. Hij schrijft, schildert en tekent vervolgens met deze combinatie van woorden als titel. Het resultaat is bijzonder krachtig.

Het werk heeft wel een betekenis, een betekenis die je met woorden zou kunnen duiden. De Tweede Wereldoorlog, ‘de oorlog’, speelt bijvoorbeeld een dominante rol in het

werk van Armando. Hij schildert echter geen gebeurtenissen, daders noch slachtoffers. Hij schrijft geen verhalen die de oorlog beschrijven. Zijn werk is niet verhalend en bevat geen directe verwijzingen. Het afschuwelijke van 'de oorlog' is namelijk onuitsprekelijk.

Armando bespreekt dit onuitsprekelijke door te schrijven over wat er aan grenst, niet door de gruwelijkheden zelf ten tonele te voeren. Wat we zien of lezen, zijn verwijzingen naar of een indicatie voor wat er was. Zoals rook geen verbeelding van vuur is, maar een indicatie dat er, ergens, vuur is. Wat Armando ons toont, werkt als een voetafdruk die de stille getuige is van de aanwezigheid van een mens. Hij schildert en schrijft over dingen die iets anders aanwezig suggereren (zie *Vormen van herinnering*, Ernst van Alphen, Rotterdam 2000). Om dit te kunnen zien, moet je gevoelig zijn voor het poëtische aspect van kunst en het verhalende tijdelijke kunnen negeren. De volgende vraag is dan: Is deze gevoeligheid te ontwikkelen? Kunnen wij als docenten onze leerlingen gevoelig maken voor dit aspect van kunst? Kunnen we onze leerlingen gevoelig maken voor de kunst van bijvoorbeeld Armando?

Is de lyrische kracht in een werk aan te wijzen, aan leerlingen te tonen? Ik denk dat een serie werken met eenzelfde thematiek, van Armando als multi-talent, dit mogelijk maakt.

De combinatie van een tekst, een schilderij, een fotoschilderij en een gedicht, jullie als eerlijke, geestige en scherpe docenten en een groep sprankelende leerlingen

met Mariakaakjesideeën over beeldende kunst, leveren de ingrediënten voor deze les kunstbeschuwing.

Schuldig landschap

Schuldig landschap is een thema dat door Armando veelvuldig is uitgewerkt, maar wat is Schuldig landschap? Voor de onwetenden, de veel te velen: Armando begon in de eerste helft van de zeventiger jaren reeksen schilderijen en tekeningen te maken, die hij *Schuldig landschap* noemde. Een schuldig landschap noemde hij *'een landschap dat heeft zien gebeuren, want in landschappen, in de schone natuur, vinden vaak de afgrijselijkste opvoeringen plaats. Veldslagen. Sluipmoorden. Man tegen man. Aanleg en onderhoud van kampementen. Barakken. Plekken ter kwelling van weerloze schepsels.*

Voornoemd landschap heeft zich daar nooit iets van aangehouden, is zelfs zo schaamteloos geweest om gewoon door te groeien, het is een schande, ik raak er nooit over uitgesproken. De confrontatie natuur-cultuur is een onbarmhartig gebeuren, dat gaat met pijn gepaard, geloof dat maar.

Ja ja, ik weet wel, het is zinloos om de natuur schuldig te noemen, maar kunst is ook zinloos, daarom is kunst zo onontbeerlijk. En gewetenloos. Sinngebung des Sinnlosen. Schuldig landschap dus. Jammer dat het je ontgaan is.'

Uit: *Schoonheid is niet pluis*, verzameld proza, (Amsterdam, 2003)

Schuldig landschap I met vragen

'Het eigenaardige van zo'n plek, en van vele andere plekken, is dat er bomen omheen staan, de bomen van een trots bos, er staat geurend struikgewas, de vogels tsjilpen en kwetteren in de bomen, boven de bomen zijn de wolken, die zich in de hemel bevinden en de hemel bevindt zich boven de ronde aarde en de aarde schijnt te wentelen in het heelaal. [...]

Ach, de natuur kan er toch ook niets aan doen. Als de een de macht heeft om de ander te knechten heeft hij terrein nodig waar hij zijn lusten kan botvieren, hij maakt dan bij voorkeur gebruik van bosachtige gebieden. Vandaar deze plek. De cultuur heeft zich van de natuur meester gemaakt. Nu, dan zwaait er wat.

En de natuur laat met zich sollen, dat heb ik zelf gezien. En ze trekt zich nergens wat van aan. Alleen de wind kan de bladeren doen beven. Schuldig bos, schuldig landschap.'

(Uit: *Ter Plekke in De straat en het struikgewas*, Amsterdam 1988)

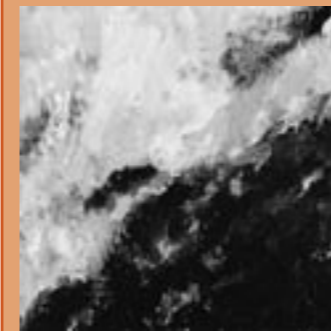
Startvragen

- Wat is het bijzondere aan de combinatie van de twee woorden *schuldig landschap*?
- Wat doet die combinatie? Stelt het gerust, verontrust het? En stel dat het beide teweeg brengt, hoe komt dat, waarom is dat zo?
- Hoe concreet vertellen die twee woorden waar het over gaat? Met andere woorden: wat begrijp je uit die twee woorden als je geen achtergrondinformatie krijgt?
- Waar verwijzen die woorden in dit stuk tekst naar?
- Beschuldigt Armando met de titel het landschap ergens van? Waarvan volgens jou of waarom niet als je antwoord nee is?
- Wat zou je willen weten om deze vragen beter te beantwoorden?

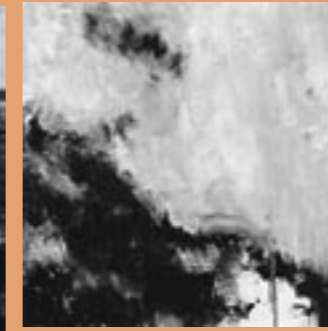
Om weer het Nieuwe leren van pater B. als uitgangspunt te nemen: 'Hij leidde je in een vraag en antwoordspel naar een punt waarop je je vreselijk betrappt zou moeten voelen maar hij lachte je nooit uit.' Een vraag en antwoordspel, dat veronderstelt een goede set met eerlijke en zinnige vragen. In een ander artikel (Vragen stellen en leren vra-

gen stellen, Kunstzone van oktober 2006) verwees ik naar de vragen die we leerlingen in lessen kunstbeschuwing stellen: wie, wat, waar, wanneer, hoe, hoe groot, waarmee, enzovoorts. Het mag duidelijk zijn dat ik niet op dergelijke vragen doel.

Schuldig landschap II met vragen

Schuldig landschap, 1987, tweeluik, olieverf, 198 x 198 cm

Schuldig landschap, 1987, tweeluik, olieverf, 198 x 198 cm

Startvragen

- Wat zie je op dit schilderij (als je de titel niet kent)?
- Wat gebeurt er als je de titel koppelt aan het beeld?
- Wat zie je dan als je opnieuw kijkt?
- Waar verwijst het naar als je wat meer over het werk van Armando weet (aanwijsbaar & verdedigbaar)?
- Wat is de invloed van de werkwijze en kleurgebruik in het schilderij?
- Zie je een landschap, of wat is er precies landschappelijk?
- Wat doet het bovenste in lichte kleuren geschilderde deel met het onderste in donkere kleuren geschilderde deel?
- Kun je een reden bedenken waarom dit niet gewoon in één schilderij is geschilderd maar in een tweeluik?
- Zou je meer werk van Armando willen zien? Leg helder uit waarom.
- Hoe kun je dit schilderij interpreteren? En doe je dat aan de hand van het beeld of de titel? Of beide? Hoe?

Schuldig landschap III met vragen

Schuldig landschap, 1977, vierluik, 2x schilderij + 2x foto op aluminium, diverse materialen op paneel, 122 x 567 cm

Startvragen

- Wat zie je in deze (als je de titel niet kent)?
- Omschrijf uit wat voor delen het werk is opgebouwd? Denk dan ook aan de verdeling foto's en geschilderde delen.
- Hoe zijn de bomen in de middelste delen gefotografeerd? Wat kun je uit dit standpunt van de fotograaf afleiden?
- De compositie van deze vierluik is heel streng. Beschrijf de compositie van het werk en probeer te bedenken wat het effect is van de grote lege delen links en rechts.
- Wat gebeurt er als je de titel koppelt aan het beeld?
- Wat zie je als je dan weer naar het vierluik kijkt?
- Waar verwijst het naar als je wat meer over het werk van Armando weet (aanwijsbaar & verdedigbaar)?
- Hoe kun je het vierluik interpreteren? En doe je dat aan de hand van het beeld of de titel? Of beide? Hoe?

Schuldig landschap IV met vragen

Een laatste beschouwing: ik ken geen gedichten of gedichtencycli met de titel *Schuldig landschap*. Armando geeft zijn afzonderlijke gedichten bovendien meestal geen titel. Dit kleine gedichtje sluit echter wel heel mooi aan bij voorgaande voorbeelden.

Het veld van de plek, de open plek, heeft gelogen.

Het was er, hier was het,

Er is niet meer.

Wachtende, wachtende bosrand: ik ben het.

(Uit: *Het gevecht, een gedicht*, Amsterdam 1976)

Startvragen

- Wat zegt Armando in dit gedicht, letterlijk?
- Waar verwijzen die woorden uit dit gedicht naar? Leid je dat af uit de titel of uit de tekst?
- Lees de tekst letterlijk. Wat was er met de plek aan de hand? En wat is er nu aan de hand?
- Wat doet de bosrand nu?
- De ik in het gedicht is de dichter, maar het is ook iemand in het dagelijkse leven. Wat voor relatie heeft de dichter met de bosrand?
- Waar denk je dat het gedicht over gaat? Waar leid je dat uit af?
- Wat kun jij door dit gedicht (beter) begrijpen?

In bijgaande voorbeelden staat met opzet *Startvragen*. Immers, in een vraag en antwoordspel is de loop van het gesprek niet gedefinieerd. De vragen moeten de leerlingen bij het werk betrekken en gretig maken om antwoorden te zoeken op vragen die het werk, ook voor hen, oproept. De vervolgvragen ondervragen de antwoorden van de leerlingen kritisch en kunnen hen verder helpen. De dialoog en de vragen zijn namelijk niet gericht op het antwoord, maar op een ontwikkeling in het gesprek en dus op een ontwikkeling in de gedachtegang van de leerlingen. De leerlingen geven niet de antwoorden die de docent de mogelijkheid biedt om zijn lesstof te illustreren. De lesvoorbereiding kan ongeopend mee naar huis. Hij heeft deze alleen nodig om de antwoorden van de leerlingen met kennis van zaken te ondervragen. Klopt het wat de leerling zegt? Bedoelt hij wat hij zegt? Onderbouwt hij zijn antwoord en weet hij voldoende om te zeggen wat hij zegt? Sommige vragen ondervragen de zaak en andere vragen naar de interpretatie. Het eigen gevoel, de associaties van de leerling zijn net zo kennisverrijkend als de zakelijke aspecten. Echter ook

deze - persoonlijke - antwoorden moeten kritisch onderzocht worden.

Voor het niet- of anti-narratieve aspect in Armando's schilderijen en verhalen kan korte metten maken met de Mariakaakjesideeën van de leerlingen. Vragen als *Wat betekent het?* of *Waar gaat het over?* kunnen namelijk niet met een enkelvoudig 'de oorlog' afgedaan worden. Wie van de lezers neemt deze uitdaging aan? Ik zou graag willen weten of leerlingen antwoorden kunnen zoeken op vragen als:

- Wat bedoelt Armando als hij zegt 'de verf vecht tegen het schilderij'?
- Is het zinloos, zoals Armando zelf zegt, om het landschap schuldig te noemen?

En: verbeeldt Armando in zijn werk nu eigenlijk het landschap, schuldig bevonden aan waar het ooit getuige van was, doordat het niet ingreep? Of het landschap als niet getuigende getuige? Hoe zit het dan met dat schaamteloze doorgroeien en mooi zijn? Zit daar de beschuldiging in? Armando: *'Ik heb het al zo vaak gezegd, maar ik kan het niet genoeg herhalen: de schoonheid is niet pluis, de schoonheid is geen knip voor de neus waard, de schoonheid trekt zich nergens wat van aan.'*

En uiteindelijk: wat is het verschil tussen een beeldend werk en literair werk bij de verbeelding van een thema zoals Schuldig landschap?

'[...] omdat hij mij iets doms afnam en daar iets geestigs voor teruggaf', zegt Bert Keizer. En Ernst van Alphen zegt in *Vormen van herinnering* over het werk: 'Armando's werk handelt over sporen die het onuitsprekelijk gruwelijke heeft nagelaten, hij zorgt dat de sporen niet vervagen'. Armando vecht tegen het verlies van bepaalde herinneringen en daarmee is de cirkel met Bert Keizer - Nederlandse arts, filosoof en schrijver - met zijn publieke aandacht voor dementie, weer rond.

Niet alleen zijn de bomen niet meer de bomen van vroeger. De bomen zijn 'niet getuigende getuigen' die de sporen van het gruwelijke uitwissen door almaar, onverstoorbaar door te groeien en bloeien. Juist dat maakt hen - en onszelf - schuldig aan vergeten en onverstoorbaar doorleven: *het 'geestige' dat Armando je geeft.* ■

De Elleboogkerk is een negentiende-eeuws gebouw ingericht als Armando Museum. De kunstwerken van de tentoonstelling *In het woud* zijn, op een enkele na, verloren gegaan. Het museum geeft zich niet gewonnen. Op 11 november is er de manifestatie *Hart onder de riem* en in februari opent het museum haar eerstvolgende tentoonstelling te in de St.Aegtenkapel.

Bronnen

- Armando, *Schoonheid is niet pluis*, verzameld proza, Amsterdam, 2003
- Armando, *De straat en het struikgewas*, Amsterdam, 1988
- Ernst van Alphen, *Vormen van herinnering*, Rotterdam, 2000
- www.slo.nl/themas/00110/Geschiedenis/schuldiglandschap.pdf
- <http://landscape.mystiek.net/betekenis.htm>
- www.armandomuseum.nl

Schuldig landschap, 1987, tweeluik, olieverf, 198x198 cm (2x)

Met dank aan het Armando museum, Amersfoort

Startvragen bij *Schuldig landschap*; tweeluik

- Wat zie je op dit schilderij (als je de titel niet kent)?
- Wat gebeurt er als je de titel koppelt aan het beeld?
- Wat zie je, als je dan opnieuw kijkt?
- Zie je *een landschap*, of wat is er precies landschappelijk?
- Wat doet het bovenste in lichte kleuren met het onderste, in donkere kleuren geschilderde, deel?
- Wat is het effect van de werkwijze en kleurgebruik in het schilderij?
- Waar verwijst het naar als je wat meer over het werk van Armando weet?(aanwijsbaar & verdedigbaar)
- Kun je een reden bedenken waarom dit niet gewoon in één schilderij is geschilderd maar in een tweeluik?
- Zou je meer werk van Armando willen zien? Leg helder uit waarom?
- Hoe kun je dit schilderij interpreteren, en doe je dat aan de hand van het beeld of de titel? Of beide? Hoe?

Schuldig landschap, 1977, vierluik, 2x schilderij + 2x foto op aluminium, diverse materialen op paneel, 122x567 cm
Met dank aan het Armando museum, Amersfoort

Startvragen bij *Schuldig landschap*; vierluik

- Wat zie je in dit vierluik (als je de titel niet kent)?
- Omschrijf uit wat voor delen het werk is opgebouwd (denk dan ook aan de verdeling foto en geschilderde delen)?
- Hoe zijn de bomen in de middelste delen gefotografeerd? Wat kun je uit dit standpunt van de fotograaf afleiden?
- De compositie van deze vierluik is heel streng, beschrijf de compositie van het werk en probeer te bedenken wat het effect van de grote lege delen links en rechts is.
- Wat gebeurt er als je de titel koppelt aan het beeld?
- Wat zie je, als je dan weer naar het vierluik kijkt?
- Waar verwijst het naar als je wat meer over het werk van Armando weet?(aanwijsbaar & verdedigbaar)
- Hoe kun je het vierluik interpreteren, en doe je dat aan de hand van het beeld of de titel? Of beide? Hoe?
- Ken je een reclame die ook 'iets ergs niet laat zien'? Zou je zelf op deze manier over iets erg een schilderij, gedicht of filmpje willen maken?

Uit: *Het gevecht, een gedicht* (Amsterdam, 1976)

Het veld van de plek, de open plek, heeft gelogen.
Het was er, hier was het,
Er is niet meer.
Wachtende, wachtende bosrand: ik ben het.

Startvragen bij *Het gevecht*

- Wat zegt Armando in dit gedicht, letterlijk?
- Waar verwijzen die woorden uit dit gedicht naar? Leid je dat af uit de titel of uit de tekst?
- Lees de tekst letterlijk: Wat was er met de plek aan de hand? En wat is er nu aan de hand?
- Wat doet de bosrand nu?
- De **ik** in het gedicht is de dichter maar het is ook iemand in het gewone leven, wat voor relatie heeft die persoon-dichter met de bosrand?
- Waar denk je dat het gedicht over gaat? Waar leid je dat uit af?
- Wat kun jij door dit gedicht (beter) begrijpen?